

ДИДАКТИЧЕСКИ ИНСТРУМЕНТАРИУМ НА УЧИТЕЛИТЕ ПО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО В ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ

Проф. д.н. Цветан Давидков
Доц. д-р Силвия Цветанска

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. В статията са представени са резултати от емпирично изследване сред учители, които преподават предприемачество в професионални гимназии, за прилаганите от тях методи и форми на обучение. Анализира се честотата на използване както на традиционни за педагогическата практика методи, така и иновативни техники и подходи. Показани са добри практики от опита на учителите, насочени към интерактивни стратегии на обучение и активно включване на учениците в учебния процес. Данните дават основание да се направят изводи за нуждите на учителите от продължаваща квалификация, за статута на учителите по предприемачество и за различни аспекти на процеса на обучение.

Ключови думи: предприемачество; методи на обучение; професионално образование и обучение

Увод

Обучението по предприемачество е ориентирано към формиране на компетентности, чрез които учениците да превърнат своите идеи в реални действия и да стартират собствен бизнес. Това води до социални и икономически ползи за обществото. Предприемачеството присъства като част от ключовите компетентности на общоевропейско равнище. Най-новите разбирания за преподаването на предприемачество в училище извеждат като приоритет формирането на култура на предприемаческо мислене. Съвременните млади хора се нуждаят не просто от знания как да започнат бизнес. Развитото предприемаческо мислене предполага умения за анализиране на ситуацията; оценка на рисковете и собствените възможности. От изключително значение е развитието на въображението като предпоставка за разпознаване на проблеми и генериране на идеи за решения. Уменията за предприемачество са преносими умения – те имат широко приложение. Тяхната многоаспектност и комплексност налагат

използването на специфични подходи за преподаване на предприемачество и разнообразен дидактически инструментариум. Това поставя на преден план въпроса за подготовката на учителите за преподаване на предприемачество и техните нужди от продължаваща квалификация.

Настоящата статия има за цел да изследва педагогическата реалност от гледна точка на предпочитанията на учителя към определени форми, методи и техники за реализиране процеса на обучение по предприемачество в контекста на професионалното образование. Във фокуса на вниманието е мнението на учителите, които преподават предприемачество в VIII клас на професионалните гимназии в страната, от гледна точка на тяхната самооценка за готовността им да прилагат определен дидактически инструментариум. Направеното изследване сред учители позволява да се изведат някои особености, които специфицират обучението по предприемачество като част от професионалната подготовка на учениците.

Роля на учителя в обучението по предприемачество

Утвърждаването на предприемачеството като учебен предмет се основава на три предпоставки¹⁾:

– промяна в методите на обучение, която да поставя учителя в ролята на модератор, подпомагащ инициативността и активното включване на учениците в учебния процес;

– промяна в образователния контекст, който да позволи предприемачеството да се овладее не само в затвореното пространство на класната стая, но и извън него – чрез реално докосване до бизнеса и до онези, които вече вървят по своя път на предприемачи;

– промяна в образователните политики и действията на отговорните лица и звена, взимащи решения на глобално равнище.

Успешното реализиране на целите на обучението по предприемачество изисква системен подход и обвързаност между мерки и усилия както на локално, така и на глобално, стратегическо равнище. Учителят е ключов фактор, който със своята педагогическа компетентност е обединяващо звено между отделните компоненти на системата за професионална подготовка по предприемачество. Затова си заслужава да се коментира специално въпросът как учителят се подготвя за своята роля, от каква подкрепа се нуждае и как я получава на различните равнища на системата (фиг. 1).

За да се осигури качествена подготовка на учителите за реализиране целите на обучението по предприемачество в училище, от особена важност е взаимодействието на системно ниво. Би било от полза, ако още при първоначалната квалификация на учителите проблематиката на предприемачеството се включи в учебните планове на специалностите във висшите училища, които дават квалификация „учител по предприемачество“. Свързването на предпри-

Фигура 1. Системни връзки между равнищата на подготовка на учителите за преподаване на предприемачество

емачеството с педагогиката може да осигури пресечни точки между педагогиката – с нейните здрави традиции в изясняване на детайлите на процеса на обучение, процесите на социализация и целенасочено личностно формиране в училище, и предприемачеството – с неговата ориентация към бизнеса и по-широкия икономически контекст. Взаимното проникване на двете области ще стимулира нови решения и практики. А продължаващата квалификация на учителите ще надгради и усъвършенства професионалните умения в съответствие с динамично променящата се реалност.

Следващото ниво в системата за подготовка на учителите е продължаващата професионална квалификация. Логично е тя да се основава върху предварителен анализ на потребностите на учителите и съответно да бъде диференцирана според спецификата на тяхната изява. Продължаващата квалификация се допълва от подкрепата, която учителят получава на училищно ниво. Менторството от опитни учители, програмите за въвеждане и адаптиране на новоназначени учители, формите за обмен на добра практика са до-

казали ефективността си дейности. Те имат висока възвръщаемост чрез повишаване компетентността на учителите и създаването на учеща общност в училище. Мерките на локално равнище добиват още по-голям смисъл, когато са синхронизирани с адекватни стратегически решения и образователни политики на национално ниво. Националните политики в професионалното образование отразяват общото разбиране и за мястото на предприемачеството в обучението в професионалните гимназии.

В своето професионално взаимодействие с учениците учителите влизат в множество роли, които са динамични. Обичайните за учителя роли – източник на информация и комуникатор, днес все повече се трансформират в нови – фасилитатор, ментор, експерт, дизайнер на учебни ресурси, което кореспондира и с промяна на набора от педагогически методи, техники и стратегии, прилагани в класната стая. Необходимостта от разнообразяване на дидактическия репертоар на учителя кореспондира със съвременната тенденция професионалната педагогика да бъде центрирана към ученика и създаване на условия за неговото активно учене²). Центрираната върху ученето педагогика се основава върху ангажиране на ученика в процеса на обучение, рефлексия и саморегулация на ученето. Това, от своя страна, предполага преобладаващ дял на проблемното обучение, проектно базираното учене и учене чрез преживяване, което изисква от учителите гъвкави дидактически решения.

Предприемачеството, като учебен предмет – част от общата професионална подготовка в българския образователен контекст, следва европейската тенденция на широк обхват на темите и фокус върху уменията за предприемачество. Учебната програма по предприемачество (теория) за VIII клас, предназначена за всички професионални направления, поставя акцент върху развитието на личностния потенциал на ученика чрез насърчаване на творчеството, иновативното мислене и формирането на преносими умения³). В нея е заложена идеята обучението да се реализира чрез активно включване на ученика в учебния процес и приложението на форми и методи на обучение, свързани с дискусия, работа по проект, изследване на случаи, срещи с хора от практиката и пр. Всичко това предполага и сериозно ангажиране и подготовка на учителите да прилагат разнообразен дидактически инструментариум. В програмата учебното съдържание е структурирано в два раздела, които обединяват основополагащи теми за предприемачеството и такива, които визират поведението на предприемача. Първият раздел – „Основи на предприемачеството“, акцентира върху връзката между предприемачество и иновация и превръщането на бизнес идеята в устойчив бизнес модел. Вторият раздел – „Фигурата на предприемача“, е насочен към типове предприемачи, мотивацията и уменията на предприемача да управлява времето, да формулира цели, да взема решения. Не е пренебрегната и важната тема за етиката в поведението, корпоративната социална отговорност и екологичното мислене.

Изследователски данни и насоки за анализ на дидактическия инструментариум на учителите по предприемачество

Изследователският ни интерес е насочен към проучване на реалната практика, свързана с използването на разнообразни методи, техники и форми от учителите за постигане целите на обучението като част от общата професионална подготовка по предприемачество. Набирането на първична емпирична информация на терен е осъществено в периода март – април 2020 г. чрез пряка анкета с учители по предприемачество и други икономически дисциплини. Въпросникът е изпратен/получен чрез електронна поща. Събрани са 103 попълнени въпросника⁴⁾. След логически оглед и контрол в масива за обработка са включени всички попълнени въпросници. Данните са обработени със стандартен пакет за статистическа обработка SPSS – версия 25.

Чрез проучването се търси отговор на въпроса какъв е дидактическият инструментариум на изследваните лица (ИЛ) от целевата група? На въпроса се отговаря чрез регистриране на *самооценката* на ИЛ за честотата на използване на дидактически формати от предложен списък. *Показателят честота на използване* дава и пряка, и индиректна представа за: а) равнището на познаване на конкретните дидактически формати; б) степента на увереност при тяхното ползване; в) наличието на дефицити, които пречат за приложението на конкретни дидактически формати.

Основният индикатор за набиране на емпирични данни е следният: Колко често в преподаването използвате следните методи (подходи, формати)? (5 – непрекъснато; 4 – по-скоро често; 3 – понякога; 2 – рядко; 1 – никога). Следват изброяване, което включва: разказ (изложение, обяснение) на учителя; презентация; устно изпитване с формиращо оценяване; мозъчна атака или други евристични методи (напр. „шест мислещи шапки“ и т.н.); задачи, свързани с практически примери от личния опит и преживявания на учениците; групов (екипен) проект, изпълняван и представен от учениците; дебат, насочван дискуссия; игри (ролеви игри; симулации и др.); решаване на казуси; обратна връзка (коментар на учителя върху изпълнението на учебна задача от ученик или група ученици); задачи към учениците за самостоятелно търсене и докладване по зададена тема/проблем (реферат, доклад, презентация); инструменти за самооценяване на учениците – личностни тестове, самооценъчни въпросници и скали; задачи, изпълнявани изцяло в електронна среда; състезание (или друг формат със състезателен елемент); насърчаване на учениците да обсъждат учебни въпроси по неформален начин (вкл. в междучасията, във от класната стая и др.); използване на видеоматериали – напр. филми, видеоклипове и др.; учебно-тренировъчна фирма; писмено изпитване – тестове за проверка на знанията; контролни работи и др.; електронни учебници; електронни уроци и ресурси – тип Уча.се; TED.com; Coursera и др.; участие във форуми и инициативи, свързани с предприемачеството – „Мениджър за

един ден“, карьерни форуми, базар на професиите и др.; срещи с професионалисти от практиката, поканени да гостуват в часовете (вкл. родители, които представят професията и опита си).

Проучените методи, техники и форми са извлечени въз основа на анализ на съществуващите теоретични концепции и емпирични резултати, представени в научната литература.

Проблемът за обучението по предприемачество е обект на проучване от съвременни български автори – Давидков, Ялъмов, Михайлова, Гурбалова⁵). Налице са учебници и методически разработки за учители⁶). В чужди изследвания също се срещат данни за оценка на това как обучението по предприемачество влияе върху нагласите за предприемачество и доколко води до промяна на предприемаческите намерения (Fayolle 2005).

Други изследвания поставят в центъра на вниманието същността на предприемаческата дейност и основни характеристики на предприемаческия труд. Специфичен поглед към преподаването на предприемачество дава ценностната оптика – изследванията върху ценностни нагласи и профили на предприемача⁷); социалните им идентификации; ценностната обусловеност на предприемаческия успех и други подобни аспекти⁸). Доколкото предприемачеството е преди всичко социален феномен, за неговото разбиране са изключително важни социалният му контекст и социалната му вграденост⁹). Важна отправна точка при преподаване на предприемачеството е отчитането на факторите на външната и вътрешната среда и познаването на детерминантите на предприемаческата ориентация¹⁰). Въз основа на рефлексия върху този тип знание се правят изводи за подходящи подходи и форми на преподаване и учене в предметното поле на предприемачеството, включително и във висшите училища¹¹). В дидактически план полезно е и анализирането на влиянието на обучението върху нагласите на студентите за предприемачество¹²).

Изследвания в български образователен контекст, посветени на преподаването на предприемачество в средното училище, диференцират ключови потребности на учителите от продължаваща квалификация. Те показват висока самооценка на изследваните учители за тяхното равнище на професионална подготовка и необходимост от повишаване на компетентността, свързана с приложение на креативни методи на обучение за идентифициране на възможности и създаване на бизнес идеи (Davidkov, Tsvetanska 2020). Тези емпирични данни задават насока за по-детайлно проучване на методически решения и представяне на добри практики в подкрепа на учителите, които представляват интерес и в настоящата статия.

При проучване на дидактическия инструментариум, който ползват учителите по предприемачество, неизменно присъстват: а) филтърът на личния опит на авторите; б) изискванията на текущата ситуация¹³); в) осъзнаването на необходимостта учителите да бъдат подпомогнати в овладяването и използва-

нето на съвременни, високоефективни форми, методи и средства за преподаване и учене чрез продължаваща квалификация.

Интерпретирането на събраните емпирични данни в настоящото проучване се основава върху следните обосновани допускания:

– учителите използват най-често методи на обучение, които познават добре, и наличният опит при използването им създава увереност и минимизира рисковете от непознатото;

– антитеза: учителите използват най-рядко методи, които: а) не познават добре, нямат методически опит от приложението им и по-честото им използване в процеса на обучение изисква от тях значителна предварителна подготовка и усилия.

Логично е да се предположи, че потребностите от придобиване на допълнителна квалификация ще кореспондират с онези форми и методи на обучение, които рядко намират приложение или не се прилагат изобщо. Тъй като обаче тази логика е защитима само частично, използваме допълнителен индикатор (като отворен въпрос): По кои от посочените или други методи за обучение бихте желали да повишите своята компетентност?

В таблица 1 са представени отговорите на изследваните лица по отношение на техния избор на методи и техники, приложими в обучението по предприемачество. Честотата на ползване се характеризира чрез средната стойност на признака¹⁴). Обобщеното мнение на учителите оформя представата за техния дидактически репертоар в рамките на професионалното образование и обучение.

Таблица 1. Честота на използваните методи на обучение от учителите по предприемачество

Колко често в обучението използвате следните форми, методи и техники? (5 – непрекъснато; 4 – по-скоро често; 3 – понякога; 2 – рядко; 1 – никога)	Средна стойност	Ранг
Разказ (изложение, обяснение) на учителя	4,66	1
Обратна връзка (коментар на учителя върху изпълнението на учебна задача от ученик или група ученици)	4,52	2
Задачи, свързани с практически примери от личния опит и преживявания на учениците	4,23	3
Устно изпитване с формиращо оценяване	4,03	4
Задачи към учениците за самостоятелно търсене и докладване по зададена тема/проблем (реферат, доклад, презентация)	4,03	5
Дискусия	4,01	6
Писмено изпитване – тестове за проверка на знанията; контролни работи и др.	4,00	7
Решаване на казуси	3,86	8

Презентация	3,70	9
Мозъчна атака или други евристични методи (напр. „шест мислещи шапки“)	3,61	10
Групов (екипен) проект, изпълняван и представен от учениците	3,58	11
Използване на видеоматериали – напр. филми, видеоклипове и др.	3,51	12
Игри (ролеви игри; симулации и др.)	3,43	13
Насърчаване на учениците да обсъждат учебни въпроси по неформален начин (вкл. в междучасията, вън от класната стая и др.)	3,41	14
Инструменти за самооценяване на учениците – личностни тестове, самооценъчни въпросници и скали	3,19	15
Задачи, изпълнявани изцяло в електронна среда	2,90	16
Електронни уроци и ресурси – тип Уча.се; TED.com; Coursera и др.	2,87	17
Състезание (или друг формат със състезателен елемент)	2,77	18
Участие във форуми и инициативи, свързани с предприемачеството – „Мениджър за един ден“, кариерни форуми, базар на професиите и др.	2,73	19
Електронни учебници	2,63	20
Учебно-тренировъчна фирма	2,57	21
Срещи с професионалисти от практиката, поканени да гостуват в часовете (вкл. родители, които представят професията и опита си)	2,50	22

Формалната граница в скалата за отговорите, която разделя съвкупния репертоар на ИЛ на две категории – по-скоро (често) използвани и по-скоро (рядко) използвани, е 3,00. В групата *по-скоро (рядко) използвани* попадат форматите на позиции 16 – 22 (таблица 1). Резултатът е очакван. Има основания да се приеме, че той характеризира същностно уменията и компетентностите на учителите по предприемачество към момента на проучването. Това уточнение е важно, тъй като нуждата да се провежда учебен процес в условията на дистанционно обучение, вкл. и присъствено в електронна среда, принуди значителна част от учителите да овладяват нови технологии, да подобряват своите умения и компетентности за организиране на ефективен учебен процес. Очертаните избори на учителите показват група дидактически форми и методи, които не се владеят в достатъчна степен; преподавателите нямат критичен педагогически опит за адекватното им използване. Налице са ясно очертани дефицити, които са ориентир за нуждата от продължаващо обучение и квалификация.

Половината от попадащите в тази група дидактически формати (задачи, изпълнявани изцяло в електронна среда; електронни уроци и ресурси, електронни учебници) имат ясен *общ знаменател* – уменията да се работи в дигитална среда, да се интегрират съвременните информационни и комуникационни технологии в обучението. Това очертава устойчив дефицит и посока

за неговото преодоляване. Значителна част от другите форми на обучение също могат да се използват в електронна среда. Такива са участие във форуми; учебно-тренировъчна фирма; срещи с професионалисти от практиката). Те са сред рядко използваните поради това, че не се познават достатъчно и изискват повече усилия, за да бъдат вградени успешно в учебния процес. Върху уменията на учителите да ползват богат и ефективен набор от дидактически формати, влияят същностно и множество нормативни, организационни и други фактори. Сред учителите по предприемачество и сходни учебни дисциплини има колеги със солидна базова подготовка и педагогически опит, със силна мотивация да се учат и развиват. Но така също учители с базова подготовка, която не кореспондира пряко с преподавания учебен материал; с крайно недостатъчен педагогически опит; с ниска мотивация за учене и професионално развитие. Такива, които с часове по предприемачество „допълват“ необходимия им хорариум. Негатив, в определени случаи, е и дългият опит в преподаването – част от носителите на такъв опит понякога преподават „знанията на вчерашния ден“.

Анализът на дефицитите не бива да се ограничава от формалното разделяне на скалата за отговорите (3,00). И представеното проучване, и личният ни опит от многобройни срещи с учители показват, че в програмите за продължаващо обучение и образование трябва да се отдели необходимото внимание на група дидактически методи, които формално са в групата на по-често използваните. Реално обаче те не се използват достатъчно. В таблица 1 такива са следните: инструменти за самооценяване (3,19); насърчаване на учениците да обсъждат (3,41); игри (3,43); видеоматериали (3,51). Всеки от тези методи и инструменти съдържа сериозен потенциал за подобряване качеството на обучението.

За да се очертае по-обосновано нуждата от продължаващо обучение и квалификация на учителите по предприемачество и сродни дисциплини, картината се допълва от отговора на въпроса: По кои от посочените или други методи за обучение бихте желали да повишите своята компетентност? На фиг. 2 са представени най-често заявените нужди.

Ако сравним посочените във фиг. 2 образователни дефицити, ще видим, че всички те присъстват във „втората половина“ на таблица 1. Може да се обоснове твърдението, че при проектирането на програми за обучение на учителите по предприемачество и сродни дисциплини трябва да се изхожда от по-широкия списък – позиции 12 – 22 (таблица 1). Това, разбира се, не означава да се пренебрегва обучението чрез класическите и утвърдени методи, като разказа/изложението на учителя, обяснението, даването на примери и пр. Абстрахираните по емпиричен път методи и форми на обучение, които по-рядко се практикуват от учителите в часовете по предприемачество, съдържат сериозен потенциал за промяна на традиционните

Фигура 2. Методи на обучение по предприемачество, за които учителите посочват нужда от повишаване на професионалната си компетентност

стратегии на обучение. Резонно е да се очаква, че ако учителите се ориентират в по-голяма степен към игрови методи, симулации и практически форми на обучение, то учениците ще бъдат поставени в активна позиция на изследователи, които учат чрез откриване и преживяване, а не толкова чрез овладяване на готови познавателни схеми и възпроизвеждане на информация. Това, от своя страна, ще промени цялостно стратегията на обучение, превръщайки я от пасивна в интерактивна. Интерактивността в обучението е доказано полезна за формиране на социални умения и ключови компетентности, сред които значимо място заема и предприемаческата компетентност. Ето защо си заслужава учителите да бъдат подкрепени чрез продължаваща квалификация да овладяват възможности за прилагането на разнообразен дидактически инструментариум. В тази посока популяризирането и обменът на добри практики за преподаване на проблематиката на предприемачеството са особено ценни. Проведеното изследване се концентрира именно върху търсенето на работещи методически решения за компенсиране на установените дефицити в дидактическия репертоар на учителите. Наред с отчитането на количествените измерения на избора на методи от страна на преподавателите, ориентацията е и към проучване на случаи от практиката, които могат да окуражат учителите да разнообразят използвания от тях дидактически инструментариум. Ще опишем накратко

два примера, които сме идентифицирали като добри практики, свързани с приложението на форми и методи, за които учителите посочват, че имат нужда от допълнителна квалификация.

Практически идеи в подкрепа на обучението по предприемачество

1. „Ден на професиите“¹⁵⁾ – интегративен подход и междупредметни връзки при запознаване с професията на предприемача

Форумът „Ден на професиите“ е инвариант на обучение по предприемачество в извънкласни и извънурочни дейности, които обединяват усилията на учители и на ученици и имат многопосочен ефект. От една страна, организирането на форума стимулира редица умения, необходими за съвременния предприемач – умение за планиране, организация на времето, за комуникация, презентирание и др. От друга страна, той е възможност за по-широко представяне на професионалното образование и на изучаваните специалности и професии в професионалните гимназии – това допринася за техния имидж и разпознаваемост в публичната среда. Ценното при този вариант на обучение е поставянето на учениците в активна роля – да събират и обработват информация за професиите, за изискванията на пазара на труда и за профила на специалистите, които ги упражняват. Учениците работят заедно по предварително поставени задачи, подкрепяни от учители, които ги насочват към подходящи учебни ресурси. Работата по подготовката на форума съчетава знания от други учебни предмети, съдейства за развитието на дигитална компетентност; допринася за кариерното ориентиране на учениците. Учителите по предприемачество виждат най-съществените ползи от приложението на тази форма на обучение в следните насоки:

- повишава се степента на информираност, ориентиране и мотивиране на учениците за професионална подготовка и изява;
- изграждат се междупредметни връзки и учебното съдържание се осмисля в неговата цялост, обвързано в широк образователен контекст;
- разгръща се творчеството на учениците, насърчава се създаването на идеи и тяхната реализация;
- изграждат се предприемачески умения.

2. Учебно-тренировъчната фирма – пряк път към развитие на предприемачески умения и ключови компетентности¹⁶⁾.

Учебно-тренировъчната фирма е един иновативен, ориентиран към практиката метод на обучение – модел на предприятие, чрез който процесите, противоположни в реалното стопанско предприятие, стават прозрачни за обучаемите в учебния процес. Умения като инициативност, оценка на риска, креативност, критично мислене, контролиране на емоциите, работа в екип, решаване на проблеми, поемане на отговорност осигуряват свързаност между личната, со-

циалната и професионалната реализация на съвременния човек. Те помагат на учениците да се справят в непознати ситуации и да придобиват по-голяма увереност в собствените си сили. По този начин развитието на социални умения се съчетава с формирането на предприемачески умения и постигането на целите на обучението по предприемачеството придобива личностен смисъл за ученика. Според учителите, които реализират обучение чрез включване в учебно-тренировъчна фирма, когато учениците в края на периода видят резултата, продукта, който са създали чрез собствените си знания и умения, са по-мотивирани, по-уверени, че ще се справят, търсят позитивни решения на възникващите всекидневни проблеми, а това води до по-ефективен учебен процес. Подобен начин на обучение може да послужи за откриване на млади таланти в предприемачеството, които проектират устойчивото развитие в обществото.

Заклучение

Проведеното проучване потвърждава първоначалното очакване, че учителите по предприемачество разполагат с информация за разнообразието от методи и техники, които могат да намерят приложение в обучението. В професионалната общност на учителите по предприемачество със сигурност са включени много талантливи учители, които имат оригинални идеи и постигат отлични резултати. Получените изследователски данни показват, че в практиката си голяма част от учителите се придържат към добре познатите и често използвани методи, като разказ (изложение) на учителя; възлагане на реферати и доклади на учениците и дискусия с класа. Забелязва се повишаване на интереса към презентациите в урока в двата им варианта на осъществяване – като презентация, подготвена от учителя с цел представяне на ново учебно съдържание, и като презентация, изготвена от ученика по предварително зададена тема. Предпочитанията на учителите са към утвърдени методи и техники в рамките на класно-урочната система предимно за фронтална работа с учениците, които са характерни и за всички останали учебни предмети. Изненадващо е, че в избора на учителите не се откроява ярко специфициране на инструментариума за обучението по предприемачество в професионалното образование. Заслужава внимание въпросът на какво се дължи значително по-слабото използване на симулациите, учебно-тренировъчните фирми, срещите с практикуващи специалисти, както и на други интерактивни методи и групова работа. Докладваните резултати отразяват картината на използваните форми, методи и техники на обучение по предприемачество към момента на емпиричното проучване. развитието на педагогическите умения на учителите променя съотношението между традиционните и иновативните методи и форми на преподаване. За това допринасят и обученията, които се основават вър-

ху идентифицираните нужди от продължаващо обучение и квалификация. Има основания да се предположи, че следващо проучване ще покаже промяна към разширяване използването на иновативни форми и методи – хипотеза, която ще проверим в бъдеще.

БЕЛЕЖКИ

1. ECOTEC (2010). Towards Greater Cooperation and Coherence in entrepreneurship education, DG Enterprise and Industry. Достъпно на: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/promoting-entrepreneurship/education-training-entrepreneurship/reflection-panels/files/entr_education_panel_en.pdf (посетено на 17.07.2021).
2. CEDEFOP (2015). Vocational pedagogies and benefits for learners: practices and challenges in Europe. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Cedefop research paper; No 47.
3. Учебна програма за обща професионална подготовка по Предприемачество (теория) за VIII клас. Утвърдена със Заповед № РД 09-757/01.09.2017 г. Учебната програма влиза в сила от учебната 2017/2018 година – МОН. Достъпно на: <https://www.mon.bg/bg/100057> (посетено на 17.07.2021).
4. Изследваните лица са преподаватели в училища, ситуирани, както следва: в 22 областни центъра (вкл. София), 34 други града, 18 села – общо в 74 населени места. С преподавателски опит до 1 г. са 4% от ИЛ; 1 – 2 г. – 9%; 3 – 5 г. – 18%; 6 – 10 г. – 11%; 11 и повече години – 58%. Средният общ педагогически опит на ИЛ е 10,5 години; средният им специфичен педагогически опит като преподаватели по предприемачество и сродни дисциплини е 6,2 г.
5. Давидков, Ц., Т. Ялъмов, И. Михайлова, И. Гурбалова (2020). Обучение-то по предприемачество в училище. Какво умеят учителите? От какво се нуждаят? (с. 608 – 702). В: Conference proceedings в края на периода XVIII International Scientific Conference “Management and Engineering”, София.
6. Давидков, Ц. (2018). Предприемачество (VIII клас) и Ръководство за учителя (2019). София, Изд. „БГ Учебник“.
7. Давидков, Ц. (2008). Ценностни детерминанти на предприемаческия успех. В: „Мениджмънт и предприемачество: доклади от петата научна конференция „Мениджмънт и предприемачество“, (с. 35 – 42). София: Технически университет.
8. Давидков, Ц., О. Ведър (2019). Предприемач или наемен? – В: Демократичност, децентрализация, самоуправление (с. 393 – 400). София, Св. Климент Охридски, и Давидков, Ц. (2010). Ценности на забогатяване: предприемачите в България през периода 1991 – 2004 година. София, Св. Климент Охридски.

9. Давидков, Ц., Йорданова, Д. (2008). Съвременни подходи при преподаване на предприемачество за повишаване предприемаческите намерения на младите хора. В: Сборник с доклади от юбилейна научна конференция „120 години специалност „Педагогика“ – между традицията и новите реалности“ (с.с. 138 – 143). София, Св. Кл. Охридски.
10. Давидков, Ц., Д. Йорданова, Р. Каназирева, Л. Асланова, Р. Минковски (2018). Обучението по предприемачество: развитие на дидактически аспекти. В: XVI Международна научна конференция „Мениджмънт и инженеринг“, (с.с. 305 – 314). София: Технически университет.
11. Давидков, Ц., Йорданова, Д., Каназирева, Р., Андонова, З. (2014). Обучение по предприемачество във висшите училища (дидактически аспекти). В: Сборник с доклади от XII международна научна конференция „Мениджмънт и инженеринг“, том 2, (с.с. 1239 – 1246), София.
12. Йорданова, Д. (2010). Емпирично изследване на влиянието на обучението по предприемачество върху предприемаческите намерения и нагласи на студентите. В: „Съвременното обучение между теорията и практиката“ (с.с. 358 – 363). София, Св. Климент Охридски.
13. Набирането на първичната емпирична информация е осъществено по време на първото сериозно „затваряне“ заради опасността от COVID-19 (март – април 2020 г.).
14. Средната стойност може да бъде в интервала [5,00 – 1,00]. Стойности, близки до 5,00, показват висока честота на ползване; стойности, близки до 1,00, показват ниска честота на ползване.
15. По идея и реализация на Диляна Боева – учител в ПГИМ „Й. Захариев“, Кюстендил.
16. По идея, представена и описана от Грозденка Трендафилова – учител по икономически дисциплини в Националната финансово-стопанска гимназия, София.

ЛИТЕРАТУРА

- Давидков, Ц., Цветанска, С., 2020. Идентифициране на потребности от обучение и продължаваща квалификация на учители по предприемачество. *Педагогика*, 9, 1225 – 1238.
- Fayolle, A., 2005. Evaluation of entrepreneurship education: Behavior performing or intention increasing? *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*. 2(1).

REFERENCES

- Davidkov, Tz., Tsvetanska, S., 2020. Identifying the training needs and continuing professional development for teachers in entrepreneurship education. *Pedagogika-Pedagogy*, 9, 1225 – 1238.

Fayolle, A., 2005. Evaluation of entrepreneurship education: Behavior performing or intention increasing? *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 2(1).

DIDACTIC TOOLS OF ENTREPRENEURSHIP TEACHERS IN VOCATIONAL EDUCATION AND TRAINING

Abstract. The article presents the results of an empirical study of the opinions of teachers who teach entrepreneurship in vocational schools, for their methods and forms of education. The frequency of using both traditional methods for pedagogical practice and innovative techniques and approaches is analyzed. Good practices from the experience of teachers are shown, aimed at interactive learning strategies and active involvement of students in the learning process. The data give grounds to conclude the needs of teachers for continuing professional development, the status of teachers in entrepreneurship, and various aspects of the learning process.

Keywords: entrepreneurship education; teaching and learning methods; vocational education and training

✉ **Prof. Tzvetan Davidkov, DSc.**

ORCID ID: 0000-0001-5048-3141

Faculty of Economics and Business Administration

Sofia University

Sofia, Bulgaria

E-mail: tzvetandavidkov@feb.uni-sofia.bg

✉ **Dr. Silvia Tsvetanska, Assoc. Prof.**

ORCID ID: 0000-0002-9665-1072

Faculty of Education

Sofia University

Sofia, Bulgaria

E-mail: s.tsvetanska@uni-sofia.bg